

УДК [329.74УПА:929,71]“195/198”

*Віталій МАНЗУРЕНКО***ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ КАПІТУЛИ ЗОЛОТОГО ХРЕСТА УПА**

Досліджено історію створення Капітули Золотого хреста, проаналізовано її місце в нагородній системі УПА, розглянуто причини, які спонукали до створення Золотого хреста заслуги та місце Ніла Хасевича у розробці проєктів повстанських відзнак. Висвітлено процес нагородження Золотим хрестом ветеранів визвольних змагань 1940–1950-х років, зокрема, радиста УПА Альберта Газенбрука (“Західного”).

Ключові слова: УПА, фалеристика, Золотий хрест заслуги, Капітула Золотого хреста, анкетний листок, Товариство колишніх вояків УПА в Канаді.

Друга світова війна залишила по собі величезну фалеристичну спадщину. Всі країни, що брали в ній участь, під час ведення військових дій та після їх закінчення встановлювали різні нагороди: ордени, хрести, медалі, нагрудні знаки. Не була винятком і масова військова формація, яка діяла під гаслом визволення українського народу від гніту фашистського та більшовицького тоталітарних режимів, створена в жовтні 1942 р., Українська повстанська армія (УПА). УПА – єдина повстанська армія, котра запровадила власні бойові нагороди. Вони займають особливе місце не лише в українській, а й у світовій фалеристичній спадщині з огляду на складність їх виготовлення, специфіку нагородження і навіть носіння в умовах суворого підпілля.

Нагороди УПА – унікальний приклад існування цілої системи багатоступеневих нагород для відзначення повстанців, які протягом тривалого часу чинили збройний опір у ворожому оточенні. З моменту встановлення нагород наказом Головної команди УПА ч. 3/44 від 27 січня 1944 р.¹ та їх затвердження Українською Головною Визвольною Радою (УГВР) – органом політичного керування збройною боротьбою УПА, – і до подання проєктів відзнак відомого повстанського митця Ніла Хасевича у квітні 1950 р. минуло понад шість років. І тільки в 1951 р. відзнаки були виготовлені за кордоном і почали надходити до повстанців в Україну для подальшого вручення.

Практично від початку існування бойових нагород УПА виникали питання і щодо їх вигляду, і щодо кількості нагороджених ними. Чому безпосередньо при встановленні нагород не зробили їх детального опису та не затвердили статут (правильник), – залишається тільки здогадуватися. Ми можемо припускати, що керівництво УГВР не приділило належної уваги цьому питанню або ж відповідні документи все-таки існують у ще не досліджених чи закритих архівах.

¹ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1976. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга друга: Початки УПА: документи і матеріали. – С. 164.

Перший, безпосередньо причетний до створення бойових нагород УПА і хто спробував їх описати, – відомий український митець Ніл Хасевич. У “Поясненні до проєктів орденів, медалів і відзнак” він зробив досить професійний і детальний опис².

Перші відомості про нагороди УПА належать до початку 1950-х років³, а перші спроби їх дослідити з’являються у спеціалізованих фалеристичних виданнях лише за півстоліття після їх встановлення. Вперше систематизував нагороди УПА відомий дослідник та колекціонер Ярослав Семотюк із Торонто (Канада) у відомому виданні “Українські військові відзнаки”⁴. Завдяки йому до нас дійшли описи та зображення багатьох українських нагород. На жаль, не всі вдалося зібрати й описати в каталозі Я. Семотюкові. Досі ми не знаємо, як виглядали нагороди українських організацій в Австралії, Аргентині, Бразилії та інших країнах, де перебували українці в еміграції.

Детально дослідивши відомі на сьогодні 33 накази Головного військового штабу (ГВШ) УПА періоду від 1944 до 1952 рр., було встановлено, що за сім років нагородження від першого наказу ч. 1/45 від 25.04.1945 р.⁵ про відзначення нагородами УПА і до останнього наказу ч. 1/52 від 20.06.1952 р.⁶ велика кількість повстанців отримала бойові нагороди. Після 1952 р. жодними бойовими нагородами УПА ні в Україні, ні за кордоном нікого не нагороджувала.

У післявоєнний час у ветеранських організаціях на Заході практично не можна було зустріти повстанця, відзначеного бойовою нагородою УПА. Вирішити це питання змогли лише в 1967 р. На засіданні Головної управи Товариства вояків УПА ім[ені] Ген[ерал]-хор[унжого] Романа Шухевича – Тараса Чупринки у ЗША було вирішено спільно з Головною управою в Канаді, станицею вояків УПА в Австралії та Братством ім[ені] св[ятого] Юрія Переможця в Європі створити Капітулу Золотого хреста заслуги, прийняти статут Капітули, правильник та виготовити анкетні листки для кандидатів на отримання хреста. За рішенням Головної управи було створено Капітулу у складі: голова – Мирослав Климко (“Ярема”), заступники голови – Степан Голяш (“Мар”), Микола Фриз (“Вернигора”) і Микола Кошик (“Торко”), секретар – Лев Футала (“Лагідний”), адміністратор – Микола Грицьков’ян (“Макаренко”) та її члени: Богдан Гук (“Скала”), Михайло Черешньовський (“Петро”) і Володимир Макар (“Вадим”)⁷. Капітулою Золотого хреста заслуг під головуванням Мирослава Климка (“Яреми”) був встановлений Золотий хрест УПА. Відновлення Золотого хреста було приурочено до – 25-річчя УПА.

² Графіка в бункерах УПА. – Філадельфія, 1952. – С. 15.

³ Там само. – С. 15–18, 67, 69; Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952 / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – С. 25, 278–279, 281; Шанковський Л. Українська Повстанська Армія / Л. Шанковський // Історія українського війська. – Вінніпег, 1953.

⁴ Семотюк Я. Українські військові відзнаки / Я. Семотюк. – Торонто, 1991. – С. 31–33. У каталозі вперше подані в кольоровому зображенні, описані та систематизовані бойові нагороди УПА. Друге доповнене видання українською та англійською мовами вийшло в Торонто 2004 р, пізніше було перевидане в м. Рівне 2010 р.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 28–29.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 279–280.

⁷ Альманах Товариства Вояків УПА ім. ген.-хор. Романа Шухевича – Тараса Чупринки в ЗША. 1950–2000. – Детройт; Київ; Нью-Йорк, 2000. – С. 86.

Хрест, виготовлений в 1967 р. за проектом Н. Хасевича (розроблений 1951 р.), перевиданий у 1988 р. Перевидання підтверджує, що він був дуже популярним серед вояків УПА, які на той час проживали за кордоном, і кожен із них вважав за велику честь його носити. Хрест першого випуску має розміри 25x25 мм у золоті на червоно-чорній стрічці 38 мм ширини. Перевиданий 1988 р., має такі ж розміри, як і перший, з позолоченого металу⁸.

Згідно з положенням правильника, "...Хрест Заслуги Української Повстанської Армії буде видаватися воякам, підстаршинам та старшинам УПА, членам ОУН, членам Самооборонних Відділів, членам Українського Червоного Хреста, воякам Служби Постачання, воякам Служби безпеки, зв'язковим і розвідникам та родинам упавших у вищезгаданих формаціях, які брали участь у бойових акціях УПА"⁹.

У газеті "Свобода" від 03.05.1967 р. з'явилося оголошення, підписане головою Капітули Мирославом Климко ("Яремою") та секретарем Левом Футалою ("Лагідним"), де було вказано: "...Хрест буде вручений під час Святочного З'їзду Вояків УПА, що відбудеться дня 21 жовтня 1967 р. у Hotel Commodore 42nd Str. and Lexington Avenue, New York, N. Y.

Просимо всіх тих, що мають підстави одержати згаданий Золотий Хрест Заслуги УПА, зголоситися на адресу Капітули (подається адреса) до дня 15 травня ц. р., подаючи ім'я, прізвище та точну адресу. Після одержання оголошень, Капітула Золотого Хреста Заслуги УПА перешле кандидатам до виповнення відповідний листок"¹⁰.

Анкетний листок мав 12 пунктів. Серед них: ім'я та прізвище, псевдо, час вступу до ОУН, УПА, в якій формації виконував службу, в який час та серед яких обставин вибув з активної дії на рідних землях, чи мав військовий ступінь, чи був ранений, чи мав окреме визначення у Краю. Анкету мали підписати два свідки¹¹.

У листі від 08.06.1967 р. до членів Капітули Золотого хреста заслуги Володимир Макар ("Вадим") вказує, що на засіданні комітету вшанування 25-річчя УПА в Торонто було розглянуто "питання доцільності **масового** (бо так це можна назвати) декорування **ЗОЛОТИМ ХРЕСТОМ ЗАСЛУГИ УПА** «всіх і вся», хто тільки будь-як був причетний до збройної боротьби. Таке поголовне роздавання З[олотого] Х[реста] З[аслуг] УПА напевно обезцінить цю дуже високу нагороду, може спричинити відмову від неї дійсно найбільш заслуговуючих на неї, а всім нашим противникам, а навіть і симпатикам, може дати підставу до насміхів і докорів за непродумане надання медалями... **ЗОЛОТИЙ ХРЕСТ ЗАСЛУГИ УПА** готовий і це є добре. Але не для масового роздання"¹².

Щодо остаточної назви Капітули, то в листі-відповіді від 16.08.1967 р. до Володимира Макара ("Вадима") її секретар Лев Футала ("Лагідний") вказує, що "взяли ми під увагу побажання Ваші та ще декого і остаточню прийняли назву – Капітула Золотого хреста виданого у 25-річчя створення УПА"¹³.

⁸ Семотюк Я. Українські військові відзнаки / Я. Семотюк. – Торонто, 1991. – С. 33.

⁹ Альманах Товариства Вояків ... – С. 88.

¹⁰ Повідомлення Капітули Золотого Хреста Заслуги Української Повстанської Армії // Свобода. – 1967. – 3 травня.

¹¹ Анкетний листок перебуває в архіві автора.

¹² The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine. Box 122, folder 27.

¹³ Ibid.

Вже в газеті “Свобода” від 25.10.1967 р. бачимо статтю (без підпису) під назвою “110 вояків і старшин УПА одержали Золотий Хрест УПА”. Ось, що тут було вказано: “Нью Йорк. – Створена з нагоди 25-ої Річниці УПА Капітула Золотого Хреста, під головуванням кол[ишнього] старшини УПА Мирослава Климка-Яреми, відзначила у суботу 21 жовтня, на Вояцькому Апелі в готелі «Комодор», о 3-ій г[одині] дня, 110 колишніх вояків і старшин Української Повстанської Армії Золотим Хрестом УПА, в подяку за боротьбу проти фашизму і комунізму – за державну незалежність України. Церемонія вручення Золотого Хреста відбулася у присутності прапороносців Товариства кол[ишніх] вояків УПА ім[ені] Ген[ерала]-хор[унжого] Т[араса] Чупринки, 1-ї Дивізії УНА, Револьюційної ОУН, ООЧСУ і СУМА, голови головної Управи Т[оварист]ва кол[ишніх] вояків УПА ім[ені] Т[араса] Чупринки Миколи Грнцков’яна-Макаренка, голови ГУ Т[оварист]ва колишніх вояків УПА в Канаді Миколи Кошика, голови ГУ Братства кол[ишніх] вояків УПА в Німеччині сотника УПА Миколи Фриза-Вернигори, голови ГУ 1-ої Дивізії УНА Василя Забродського, голови ГУ ООЧСУ м[а]г[ист]ра Івана Винника, голови ГУ СУМА м[а]г[ист]ра Євгена Гановецького та інш[их] представників. Золоті Хрести УПА вручив відзначеним голова ЦК АБН Ярослав Стецько в асисті старшин-упівців, який у промові до нагороджених підкреслив, що в першу чергу цим вшановується цих воїнів УПА, чії могили розкидані по просторах України, та підкреслив, що боротьба не закінчена. До зібраних понад 200 осіб промовляв голова Крайового Комітету в ЗДА для вшанування Срібного Ювілею УПА Лев Футала-Лагідний. Між відзначеними Золотим Хрестом були три жінки упівки, які в лавах УПА були санітарками і розвідницями. Церемонія вручення Золотого Хреста УПА закінчилась спільним «Ще не вмерла Україна». В кінці було повідомлено, що батьків, матерів і родичів загиблих бійців УПА буде відзначено Золотим Хрестом на бенкеті, що й відбувся того ж вечора в готелі «Комодор»...”¹⁴.

Враховуючи, що на той час в Україні проживало багато родичів нагороджених і щоб це відзначення не призвело до репресій проти них, у статті не згадано жодного прізвища чи псевдо ветерана, якого нагородили Золотим хрестом УПА.

13.11.1971 р. у Торонто під час проведення XI Загальних зборів Товариства колишніх вояків УПА в Канаді відбулася церемонія декорування Золотим хрестом УПА 20 осіб, яких нагородила Капітула. Шість нагород отримали рідні та близькі полеглих вояків УПА: Богдан Стебельський за брата Степана Стебельського (“Хрін”), Григорій Шиманський за брата Івана Шиманського (“Шум”), Ганна Чарківська за чоловіка Теодозія Вербівського (“Чмелик”), Анастасія Кебало за брата Олексу Карашівського, Катерина Кравс за брата Олексу Лашина (“Луг”), Григорій Вітюк за брата Петра Вітюка (“Пройдисвіт”) та Теофілія Федорів-Стахів за чоловіка Петра Федорова (“Дальнич”)¹⁵.

¹⁴ 110 вояків і старшин УПА одержали Золотий Хрест УПА // Свобода. – 1967. – 25 жовтня.

¹⁵ Федорів Петро (“Дальнич”, “Пе́р”) (*20.11.1910, с. Криве, Козівський р-н, Тернопільська обл. – †11.04.1950, м. Варшава, Польща). Закінчив Бережанську класичну гімназію (1929). Навчався на правничому факультеті Львівського університету. У зв’язку з тривалими арештами польською поліцією за належність до ОУН не закінчив навчання. Після окупації Західної України СРСР переїздить до Кракова (1939), згодом працює в референтурі Служби Безпеки (СБ) ОУН. Референт СБ ОУН на Закарпатті (з 05.1945). Схоплений у кривці біля с. Річиця Томашів Любінського повіту, куди кинули гранату зі снодійним газом (16.09.1947). Сидів у Мокотовській тюрмі у Варшаві (1947–1950). Не пішов на співпрацю зі слідством і відмовився просити помилування. Засуджений до страти (20.01.1950).

Чотирнадцять нагород вояки УПА отримали особисто: Володимир Бамбурак (“Ігор”), Іван Гузиляк (“Штафетний”), Іван Козак (“Борис”), Степан Котелець (“Лісовий”), Микола Кулик (“Дорошенко”)¹⁶, Катерина Кулик (“Надія”), Михайло Кулик (“Лис”), Сергій Кислюк (“Орлик”), Андрій Маречко (“Хрущ”), Віктор Новак (“Крилатий”), Іван Росіл (“Юрко”), Юрій Рибський (“Рибак”), Марія-Ольга Сивак (“Зоряна”), Микола Служала (“Крилатий”)¹⁷.

Ще одну згадку про дії Капітули Золотого хреста, виданого у 25-річчя створення УПА, бачимо в газеті “Свобода” від 04.10.1973 р. У статті “15-ий 3-їзд Т-ва кол. Вояків УПА в ЗСА”, підписаній ініціалами “С. Г.”, читаємо: “Золотим Хрестом Заслуги УПА нагороджено під час бенкету п[ан]ї М. Матейчук, вдову по воїнові УПА Кримському”¹⁸.

Оскільки нагородження Золотим хрестом у 25-річчя створення УПА було не чисельним, то до Капітули зверталися колекціонери з проханням передати нагороди до їх збірок. Так, двічі листовно звертався ветеран 1-ї Української дивізії Української національної армії Нестор Романишин. Отримали нагороди для своїх колекцій відомий дослідник та колекціонер Ярослав Семотюк (Канада) і Роман Дубняк (Великобританія)¹⁹.

У моєму архіві зберігається копія виказки, яка засвідчує нагородження Золотим хрестом вояка УПА Костя Гіммельрейха (“Кия”)²⁰. Це відзначення відбулося зі значним запізненням – в 1987 р. у честь 45-річчя УПА, тобто за 20 років після встановлення відзнаки. Нагороду із виказкою Кості Гіммельрейху (“Кию”) надав голова станиці вояків в Австралії Дмитро Цяпка (“Грицько”) 05.03.1988 р. Форма виказки значно відрізняється від форми грамоти, яку затвердила Капітула Золотого хреста УПА. Це свідчить про те, що ветеранські організації отримали дозвіл від Капітули на виготовлення грамоти чи виказки власного зразка.

Серед іноземців, які воювали в лавах УПА, Золотим хрестом УПА був нагороджений Альберт Газенбрукс (“Західний”)²¹. Ось, що писав у некролозі,

¹⁶ Кулик Микола (“Дорошенко”) (*24.09.1927, с. Німстів Любачівського повіту Львівського воєводства (тепер Польща) – †17.10.2013, м. Торонто, Канада). Член “Юнацтва” ОУН, псевдо “Крук” (1942), станичний інформатор СБ ОУН (1943), станичний с. Німстів (із квітня 1944). Двічі поранений. Згідно з наказом ч. 2/46 ВО-6 “Сян” УПА-“Захід” відзначений двома срібними зірками (25.05.1946). Інтендант курінного шпиталю УПА (з 04.1946), пізніше політвиховник СКВ “Трембіта-1” у 4-му районі округи ОУН “Батурин”. Перебував у підстаршинській школі УПА на Ярославщині. Рейдував через територію Польщі й Чехословаччини до американської окупаційної зони Німеччини (прибув 27.09.1950). Переїхав до Канади (11.1951). Член-засновник видавництва “Літопис УПА” (з 1976), пізніше адміністратор та організатор фондів. Завдяки його старанням вийшло понад 100 томів. Очоловав Головну управу Товариства колишніх вояків УПА в Канаді. Нагороджений Шевченківською медаллю від КУК (05.1988).

¹⁷ The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine. Box 122, folder 27.

¹⁸ 15-ий 3-їзд Т-ва кол. Вояків УПА в ЗСА // Свобода. – 1973. – 4 жовтня.

¹⁹ The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine. Box 122, folder 27.

²⁰ Гіммельрайх Константин (“Шелест”, “Кий”) (англ. *Konstantyn Himmelreich*; *22.12.1912, Івангород на Чернігівщині – †06.09.1991, Мельбурн, Австралія). Український учений-гідробіолог, учасник підпілля ОУН (1942), полковник УПА, член-основоположник УРДП, член УНР, поет і прозаїк, член об’єднання українських письменників. Був засновником газети “Українець в Австралії” (1956). Автор мемуарів “Річка обіточна” (1941) та “Спомини командира відділу особливого призначення УПА-«Схід»” (1987) в серії літопису УПА.

²¹ Газенбрукс Альберт (нід. – *Albertus Gustavus Franciscus (Albert) Hasenbroeckx*; псевдо “Західний”; *22.01.1915, м. Остенде, Бельгія – †07.09.1979, м. Брюгге, Бельгія) – бельгійський бухгалтер і крамар, відомий як радист УПА. Працював на радіостанції “Самостійна Україна”

надрукованому в газеті “Свобода” у вересні 1983 р., його бойовий товариш Володимир Макар (“Вадим”): “Повних чотири роки мусіло проминути поки до української громади у вільному світі дійшла сумна вістка про смерть бельгійця інж[енера] Альберта Газенбрукса, який у 1943 році, у віці 28-ми років, вступив у ряди Української Повстанської Армії, а від осені того ж року аж до березня 1945 року був працівником підпільної радіовисильні ОУН–УПА «Вільна Україна» (код «Афродита»), як диктор французькою та англійською мовами. Схоплений радянськими каральними органами та засуджений на 10 років важкої каторги на Воркуті, А[льберт] Газенбрукс повернувся до своєї батьківщини і родини у листопаді 1953 року. Його радість при поновній зустрічі з українськими друзями була велика.

У 1967 році Альберт Газенбрукс був наділений Золотим Хрестом УПА, виданим з нагоди 25-річчя цієї військової формації. Через сильно підірване здоров’я він не міг активно проявитися в праці українського націоналістичного визвольного руху, хоч як того прагнув. В тому ж часі розпочав писати свої спомини з пережитого. Під тиском бельгійських органів безпеки, а також, на жаль, найближчої родини, від 1970 року був зовсім ізольований від усяких контактів зі своїми українськими друзями та українською громадою. Оце й було головною причиною незауваження українською громадою його передчасного відходу у вічність 7-го вересня 1979 року в Бругге, Бельгія.

...Після отримання Золотого Хреста УПА, Альберт Газенбрукс написав в листі до В[олодимира] Макара 2-го жовтня 1968 року: «...Я зберігаю найкращі спогади з часу нашої співпраці в “Афродиті”... Те, що я робив і що переніс, не мало на меті цих почестей. Я вважав своїм обов’язком працювати разом з Вами, а приязнь, чи навіть любов до Вашої батьківщини спонукала мене брати участь, бодай у малій мірі, в тій боротьбі, яку Ви ведете, щоб здобути незалежність для свого рідного краю Ваш народ, який був і тепер є так важко досвідчуваний під ярмом російського большевизму, здобув відразу мою прихильність, і це було причиною, що я залишився у Ваших рядах... Продовжуйте цю боротьбу, тривайте на тому шляху, на який Ви ступили, продовжуйте цю боротьбу, яка в деякій мірі є й моєю боротьбою, а, напевно, прийде день, в якому Україна зазнає тієї безмежної радості, що йде в парі з відзисканням свободи...»²².

Ці слова героя-бельгійця, який вважав, що Україна варта, щоби для неї жити й боротися, мають увійти в історію боротьби за незалежність²³.

(“Афродита”) (1943–1945), передавав програми французькою та англійською мовами. Спійманий НКДБ (1945), провів 8 років у таборах ГУЛАГ. Звільнений (03.06.1953) після смерті Сталіна. Повернувся до Бельгії (31.10.1953). Контактуював з українською діаспорою. Прийняв запрошення виступити у м. Льеж (29.10.1967) із нагоди 25-річчя УПА. Частини його промови, виголошеної французькою та українською, опубліковані його бойовим другом В. Макаром (“Вадим”) у Канаді (1968). Нагороджений Капітулою Золотого хреста заслуги УПА в Нью-Йорку (02.1968).

²² Св. п. інж. Альберт Газенбрукс – “Західний” // Свобода. – 1973. – 21 вересня.

²³ Автор статті вдячний Романові Кулику (Торонто, Канада) та Ігорю Гомзяку (Львів, Україна) за надану допомогу в ознайомленні з архівом сл. п. Миколи Кулика (“Дорошенка”).

Vitaliy Manzurenko. The history of the establishment of the UPA's Golden Cross Chapter

The article analyses the history of establishing the Golden Cross Chapter and its place in the system of awards and decorations of the Ukrainian Insurgent Army (UPA). It examines reasons for establishing the Golden Cross of Merit and Nil Khasevych's contribution to the development of the UPA decorations. The article highlights the process of awarding liberation struggle veterans of the 1940s and 1950s with the Golden Cross of Merit, including Albertus Hasenbroekx (nickname "Zakhidnyi", i.e., "Western"), a Belgian, who worked for the UPA radio station.

Key words: the UPA, phaleristics, the Golden Cross of Merit, the Chapter of the Golden Cross of Merit, questionnaire, the Association of Former UPA Soldiers of Canada.

Віталій Манзуренко. История создания Капітулы Золотого креста УПА

Исследовано историю создания Капітулы Золотого креста, проанализировано ее место в наградной системе УПА, рассмотрены причины, побудившие к созданию Золотого креста заслуги и роль Нила Хасевича в разработке проектов повстанческих наград. Освещен процесс награждения Золотым крестом ветеранов освободительного движения 1940–1950-х годов, в частности радиста УПА Альберта Газенбрукса ("Западного").

Ключевые слова: Украинская повстанческая армия, фалеристика, Золотой крест заслуги, Капітула Золотого креста, анкетный лист, Общество бывших воинов УПА в Канаде.